

Εν αρχή ην ο ελεύθερος λόγος

Από τον ΑΝΤΩΝΗ Γ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΟ

Σταύρος Τσακυράκης, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, πρόλογος: Πάσχος Μανδραβέλης, επιμέτρο: Ιωάννα Τουρκοχωρίτη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, 448 σελ.

Το βιβλίο Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ του Σταύρου Τσακυράκη είναι ένα βιβλίο-ορόσημο, όχι μόνο για την ελληνική θεωρία του συνταγματικού δικαίου αλλά και γενικότερα για την ελληνική νομική επιστήμη. Σκοπός του είναι να αναδειχθεί η κεντρική θέση της ελευθερίας του λόγου σε μια φιλελεύθερη, δημοκρατική κοινωνία, να εξαρθεί η αναγκαιότητα ύπαρξής της, ακόμη και όταν ο εκφερόμενος λόγος είναι απεχθής ή εξόχως ενοχλητικός.

Παρά τον όγκο του, το βιβλίο του αείμνηστου καθηγητή μας Σταύρου Τσακυράκη, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, διαβάζεται σχεδόν απνευστί. Δεν είναι μόνον η λιτή νομική γραφή και η σαφήνεια στην έκφραση και την τοποθέτηση που γρήγορα θα συνεπάρουν τον αναγνώστη. Είναι και η παράλληλη εξιστόρηση σειράς σοβαρών ιδεολογικών αντιπαράθεσεων και κοινωνικών συγκρούσεων, που συντάραξαν τις ΗΠΑ και καθόρισαν τη φιλελεύθερη φυσιογνωμία τους, ιδίως από τις αρχές του 20ού αιώνα και εντεύθεν. Η απόλυτη σχεδόν προστασία της ελευθερίας του λόγου και η ενθρόνισή της ως υπέρτατης αξίας στο δημοκρατικό πολίτευμα των ΗΠΑ πέρασε, κυριολεκτικά, διά πυρός και σιδήρου. Η κανονιστική αυτή νοματοδότηση της 1ης Τροποποίησης του Αμερικανικού Συντάγματος επικράτησε, κατά βάσιν, μετά την έκδοση της μνημειώδους απόφασης του Ανώτατου Δικαστηρίου, *New York Times v. Sullivan* (1964), όπου ο δικαστής Ουίλιαμ Μπρέναν μίλησε χαρακτηριστικά για τη «βαθιά προσήλωσή στην αρχή ότι ο διάλογος επί δημοσίων θεμάτων πρέπει να είναι χωρίς αναστολές, ζωηρός και ανοικτός στα πάντα, και ότι κάλλιστα μπορεί να περιέχει σφοδρές, κανονιστικές και μερικές φορές δυσάρεστα οξείες επιθέσεις σε κυβερνητικούς και δημόσιους λειτουργούς». Η απόλυτη αυτή δε προστασία της ελευθερίας του λόγου –υπό τις ποικίλες, μάλιστα, επιμέρους εκφάνσεις του (από τη διανομή φυλλαδίων και τις δηλώσεις μέχρι το κάψιμο της αμερικανικής σημαίας, κ.ά.)– αποτελεί μια ιδιαιτερότητα της αμερικανικής έννομης τάξης, που δεν απαντά στον ευρωπαϊκό χώρο¹.

Ο Σταύρος Τσακυράκης παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς όλες αυτές τις ιστορικές εξελίξεις και

κοινωνικές συγκρούσεις, έχοντας ως κύριο οδηγό του αντίστοιχες αποφάσεις του Ανώτατου Δικαστηρίου που παρουσιάζει και αναλύει. Έτσι, μέσα από τις γραμμές του βιβλίου ξεδιπλώνονται πολλές μαύρες σελίδες της ιστορίας των ΗΠΑ: οι διώξεις στελεχών του αμερικανικού Κομμουνιστικού Κόμματος, οι πρακτικές της Κου Κλουξ Κλαν με το κάψιμο σταυρού στις αυλές σπιτιών οικογενειών μαύρων, οι φυλετικοί διαχωρισμοί, η περίοδος του μακαρθισμού, ο πόλεμος του Βιετνάμ, κ.λπ. Εν τούτοις, η εξιστόρηση των εκάστοτε πραγματικών περιστατικών από τον συγγραφέα παραμένει χειρουργική και, ως επί το πλείστον, ουδέτερη. Η έμφαση δίνεται στον νομικό διάλογο που διεξάγεται εντός του Ανώτατου Δικαστηρίου, αλλά και στην ευρύτερη νομική κοινότητα των ΗΠΑ. Ο συγγραφέας δεν παθιάζεται μεν, δεν παραλείπει, ωστόσο, σε κρίσιμα σημεία, να εκφράσει την προσωπική νομική του θέση, πάντοτε με διακριτικό τρόπο και με ίσο σεβασμό στον αντίλογο. Κατά κανόνα δε, προκρίνει την εκάστοτε φιλελεύθερη τοποθέτηση υπέρ της προστασίας της ελευθερίας του λόγου². Πάντως, δεν κρύβει (ιδίως στον Επίλογο του βιβλίου) την προσωπική του αποστροφή για τον αποκρουστικό λόγο ή το λόγο ευτελούς αξίας. Αλλά καθιστά και πάλι σαφές ότι τον ενδιαφέρει το ευρύτερο διακύβευμα και η θέση αρχής³. Σκοπός του είναι να αναδειχθεί η κεντρική θέση της ελευθερίας του λόγου σε μια φιλελεύθερη, δημοκρατική κοινωνία, να εξαρθεί η αναγκαιότητα ύπαρξής της, ακόμη και όταν ο εκφερόμενος λόγος είναι απεχθής ή εξόχως ενοχλητικός. Ο Σταύρος Τσακυράκης πίστευε κι ο ίδιος βαθιά στη βασική φιλελεύθερη παραδοχή της νομολογίας του Ανώτατου Δικαστηρίου ότι η αντίθεσή μας προς το μήνυμα ή το περιεχόμενο δεν μπορεί να

αποτελέσει λόγο περιορισμού της ελευθερίας της έκφρασης⁴.

Η ΒΑΘΥΤΕΡΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

Όπως καταδεικνύεται μέσα από την κριτική παρουσίαση της νομολογίας του Ανώτατου Δικαστηρίου από το συγγραφέα, η ελευθερία του λόγου δεν υπάρχει για να προστατεύει τον ηδύ και συμπαθή λόγο, τη γλυκιά πρωινή καλημέρα. Υπάρχει, αντιθέτως, για να προστατεύει ακόμη και την πιο οξεία κριτική στην πολιτική εξουσία και τους πάσης φύσεως δημόσιους αξιωματούχους, ακόμη και τον πιο αποκρουστικό λόγο, τον λόγο μίσους ή την εχθροπάθεια. Στο πλαίσιο αυτό επιτρέπεται, μεταξύ άλλων, η δημοσιοποίηση απόρρητων εγγράφων του υπουργείου Άμυνας σε σχέση με την εμπλοκή των ΗΠΑ στον πόλεμο του Βιετνάμ, η διαπόμπευση διαβόητου ηθικολόγου ιεροκήρυκα με τη δημοσίευση μιας φανταστικής συνέντευξής του σχετικά με την πρώτη του σεξουαλική εμπειρία, το κάψιμο της αμερικανικής σημαίας, η ομοφοβική συγκέντρωση απέναντι από κηδεία ομοφυλόφιλου στρατιώτη, η διανομή φυλλαδίων κατά των αμβλώσεων έξω από κλινική αμβλώσεων κ.ο.κ. Καμία, ωστόσο, από τις οριακές περιπτώσεις δεν αντιμετωπίζεται από το Ανώτατο Δικαστήριο, αλλά και από τον συγγραφέα, ως αυτονόητη. Ζυγίζονται, συχνά με εξαντλητικό τρόπο, τα επιχειρήματα υπέρ και κατά της απαγόρευσης. Πάντοτε, εν τούτοις, βρίσκεται στο προσκήνιο το θεμελιακό πρόταγμα που αφορά την προάσπιση της ελευθερίας του λόγου. Γιατί όμως η τελευταία είναι τόσο θεμελιώδης;

Ο Σταύρος Τσακυράκης μάς το εξηγεί αυτό σε διάφορα σημεία του βιβλίου του και ιδίως στον Επίλογο⁵, όπου αναδεικνύεται, γενικότερα, η μοναδική επιστημονική του

δεινότητα στο πεδίο σύζευξης θεωρίας περί ατομικών δικαιωμάτων και φιλοσοφίας του δικαίου, η σπάνια ικανότητά του να καταδύεται, με αφαιρετική φιλοσοφική ματιά, στο βάθος των εννοιών, αλλά και του περιεχομένου των δικαιωμάτων⁶. Ο συγγραφέας καθιστά εκεί σαφές ότι η ελευθερία του λόγου δεν προστατεύεται μόνο για την *εργαλειακή* (*instrumental*), αλλά και για την *εγγενή* της αξία (*intrinsic value*). Και η υπογράμμιση της διττής αυτής αξίας αυτή έχει εδώ ιδιαίτερη σημασία⁷:

Από τη μία πλευρά, σε επίπεδο *εργαλειακότητας*, η ελευθερία του λόγου είναι κατ' αρχάς αναγκαία για τον έλεγχο της εκάστοτε κρατικής (ή άλλης) εξουσίας, αλλά και για την επικράτηση της αλήθειας στον δημόσιο διάλογο. Ειδικότερα, κατά τον Τζον Στιούαρτ Μιλ, ο μόνος τρόπος για να αναδυθεί η αλήθεια επί ενός συγκεκριμένου ζητήματος είναι η διαρκής αντιπαράθεση ιδεών και απόψεων, η θέση τους υπό την βάσανο της δημόσιας συζήτησης, η εξέταση και επανεξέταση της βασιμότητας των επιμέρους επιχειρημάτων (*argument from truth*). Την προσέγγιση αυτή, εξάλλου, ενστερνίσθηκε και ο μεγάλος αμερικανός δικαστής Όλιβερ Γουέντελ Χολμς⁸. Έπειτα, άλλο ένα βαρύνον επιχειρήμα εργαλειακής φύσεως είναι ότι, όταν εξοβελίζουμε συγκεκριμένες θεματικές από τον δημόσιο διάλογο και δημιουργούμε ζητήματα «ταμπού», ρίχνουμε νερό στο μύλο των δήθεν αντισυστημικών και των ακραίων, που μέμφονται το «σύστημα» για ασφυκτική «πολιτική ορθότητα», ενδεχομένως δε να τους σπρώχνουμε σε περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση. Ο ανοιχτός δημόσιος διάλογος, αντιθέτως, λειτουργεί σαν βαλβίδα εκτόνωσης⁹. Οι αποκρουστικές μισαλλόδοξες απόψεις αργά ή γρήγορα θα καταρρεύσουν μέσα από τη δημόσια αντιπαράθε-

ση· όχι όμως διά του αποκλεισμού τους, ο οποίος συχνά οδηγεί και στην ηρωοποίηση των προσώπων που τις εκφέρουν. Αν, βεβαίως, τέτοιες απόψεις μετουσιωθούν σε αξιόποινες πράξεις, τότε ο λόγος ανήκει, δίχως άλλο, στην ποινική δικαιοσύνη (για την εξτρεμιστική ή μισαλλόδοξη ρητορική βλ. και παρακάτω).

Πέραν όμως των ανωτέρω, η ελευθερία του λόγου είναι προεχόντως αυτοσκοπός –όχι απλώς μέσον–, έχει δηλαδή εγγενή αξία, εμπίπτουσα έτσι, σε εμάς, στο προστατευτικό πεδίο όχι μόνο του άρθρου 14 παρ. 1 Συντ. περί της ελευθερίας της έκφρασης, αλλά και των άρθρων 5 παρ. 1 Συντ. περί της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και 2 παρ. 1 Συντ. περί σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου. Συγκεκριμένα, υπ' αυτό το πρίσμα, η ελευθερία του λόγου αποτελεί κεντρική πτυχή της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας, βασικό μέσο αυτοπραγμάτωσης του ατόμου, χωρίς την επαρκή προστασία του οποίου εκείνο χάνει την αναπνοή του, την ανεμπόδιστη εκφορά των σκέψεων και των πάσης φύσεως συναισθημάτων του, εν ολίγοις στερείται ένα πυρηνικό στοιχείο της αξιοπρέπειάς του ως υπεύθυνου ηθικού προσώπου¹⁰.

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΟΜΩΣ ΟΡΙΑ;

Ύστερα από όλα αυτά, θα διερωτηθεί κανείς όμως αν υπάρχουν και κάποια όρια στην ελευθερία του λόγου, ακόμη και κατά την αντίληψη που επικρατεί στις ΗΠΑ.

Εν πρώτοις, θα πρέπει να υπογραμμισθεί εκ νέου εδώ ότι η απόλυτη σχεδόν προστασία της ελευθερίας του λόγου αποτελεί ίδιον της αμερικανικής έννομης τάξης. Οι ευρωπαϊκές έννομες τάξεις, όπως και η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, έχουν μεν και αυτές φιλελεύθερο κατ' αρχήν προσανατολισμό, αλλά δεν φθάνουν μέχρι του σημείου που έχει φθάσει η αμερικανική νομολογία. Ωστόσο, και εκεί υπάρχουν όρια. Ο Στ. Τσακυράκης συχνά-πυκνά αναδεικνύει τη σημασία του νομολογικού κριτηρίου του «σαφούς και παρόντος κινδύνου» (*clear and present danger*), τον οποίον μπορεί να γεννά μία λεκτική εκφορά· κατ' ουσίαν, το κριτήριο αυτό εκφράζει την απαίτηση να περιορίζεται ο

Ο Σταύρος Τσακυράκης από τον Αλέκο Παπαδάτο.

λόγος μόνον όταν συνιστά σαφή και παρόντα κίνδυνο επέλευσης κάποιου δεινού. Έτσι, λ.χ., το να φωνάζει κάποιος «φωτιά!» σε ένα κατάμεστο θέατρο, προκειμένου να αστειευτεί και να προκαλέσει πανικό, δεν εμπίπτει στη σφαίρα του προστατευόμενου λόγου. Το ίδιο ισχύει και για την παρότρυνση σ' έναν τυφλό να συνεχίσει να περπατάει άφοβα, ενώ κατευθύνεται σε γκρεμό¹¹.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΨΕΥΔΟΛΟΓΙΑ;

Οι παραπάνω καταστάσεις δεν παριστούν δύσκολα διλήμματα, καθώς είναι φανερό εκεί ότι ο λόγος χρησιμοποιείται σαν ένα όπλο που θέτει σε άμεσο κίνδυνο βασικά έννομα αγαθά του ατόμου. Τι θα πούμε όμως γενικότερα για την ψευδολογία; Πού και πώς χα-

ράσσονται σ' αυτήν τα όρια; Τι θα συμβεί δε, ειδικότερα, με ένα ζήτημα που μας απασχολεί έντονα τελευταία, ήτοι την ενσυνείδητη, εκ προθέσεως διασπορά ψευδών ειδήσεων που μπορούν να αποτελέσουν λ.χ. σοβαρό κίνδυνο για τη δημόσια υγεία (βλ. και την πρόσφατη τροποποίηση του άρθρου 191 ΠΚ); Θα αφήσουμε εδώ να επικρατήσει τελικά, κάποια στιγμή, η αλήθεια, αποδεχόμενοι ότι στο μεταξύ μπορεί να χάσουν τη ζωή τους χιλιάδες συνάνθρωποί μας;

Η εξέταση του ζητήματος απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Κατ' αρχάς, θα πρέπει να διαχωρίζει κανείς τους *γεγονοτικούς ισχυρισμούς* (*statements of facts* – λ.χ. «η ασπιρίνη προστατεύει από τον κορωνοϊό» ή «το νερό του Καματερού θεραπεύει τον καρκίνο, οι χημειοθεραπείες είναι άχρηστες») από τις αξιολογικές κρίσεις (*value judgments* – λ.χ.

«οι επιδημιολόγοι ή οι ογκολόγοι είναι απατεώνες», «δεν τους εμπιστεύομαι», κ.ο.κ.), οι οποίοι απολαμβάνουν κατ' αρχήν απόλυτη προστασία. Συνδυαστικά δε, όπως γίνεται δεκτό και στη νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου, μεγάλη σημασία έχει εν προκειμένω και το στοιχείο του *δόλου* (όσο δυσσπόδεικτος κι αν είναι συχνά στην πράξη): η διάδοση μιας αναληθούς είδησης, ενός αναληθούς γεγονοτικού ισχυρισμού, *εν γνώσει της αναληθείας τους*, δεν προστατεύονται κατ' αρχήν¹². Άλλωστε, εξ όσων γνωρίζουμε, κανείς δεν έχει υποστηρίξει σοβαρά τον αντισυνταγματικό χαρακτήρα του αδικήματος της συκοφαντικής δυσφήμισης¹³. Σύμφωνα δε και με την ίδια τη νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου, η ελευθερία του λόγου δεν καλύπτει τις περιπτώσεις όπου ο δημοσιογράφος διατυπώνει έναν

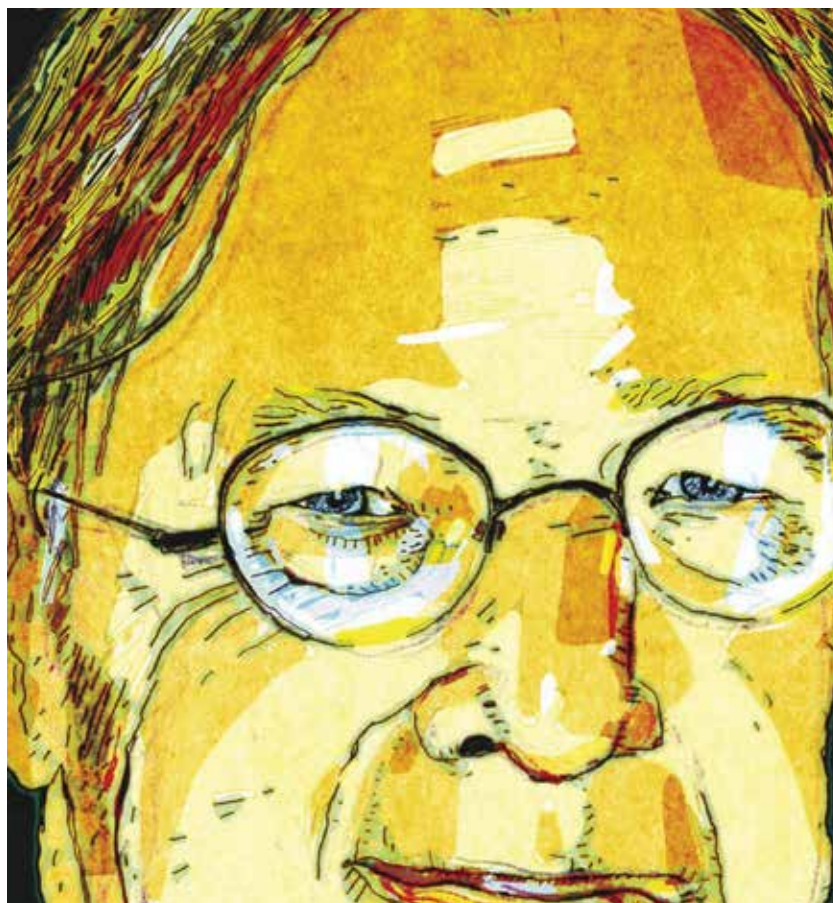
αναληθή και επιβλαβή για δημόσιο αξιωματούχο ισχυρισμό με «πραγματικό δόλο» (*actual malice*), δηλαδή με γνώση ότι ήταν ψευδής ή με απερίσκεπτη/βαριά αδιαφορία για το κατά πόσον ήταν ψευδής ή όχι¹⁴. Με άλλες λέξεις, ακόμη και κατά το Ανώτατο Δικαστήριο, το ενσυνείδητο ψεύδος δεν έχει νόμιμη θέση στον δημόσιο διάλογο¹⁵.

Δεν ξέρω τι θα έλεγε ακριβώς ο Στ. Τσακυράκης στις ημέρες μας για το αδίκημα της διασποράς ψευδών ειδήσεων που μπορεί να προκαλέσουν σοβαρό κίνδυνο δημόσιας υγείας, αλλά βασίμως μπορεί να ειπεί κανείς ότι ο προβληματισμός του θα εστιαζόταν αφενός μεν στο κριτήριο του «άμεσου και παρόντος κινδύνου», αφετέρου δε στο υποκειμενικό στοιχείο της *δόλιας* διασποράς μιας ψευδούς ειδήσης, δηλαδή στη διάδοση ενός ενσυνείδητου ψέματος – και όχι απλώς μιας αξιολογικής κρίσεως, η οποία, όπως τονίστηκε ήδη, προστατεύεται κατ' αρχήν από την ελευθερία του λόγου¹⁶.

Ο ΕΞΤΡΕΜΙΣΤΙΚΟΣ Η ΜΙΣΑΛΛΟΔΟΞΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ένα συναφές, επίσης, ζήτημα – και εξίσου ακανθώδες – είναι το επιτρεπτό ή μη του εξτρεμιστικού πολιτικού λόγου ή του εν γένει μισαλλόδοξου λόγου. Μπορεί η φιλελεύθερη δημοκρατία να ανέχεται έναν τέτοιο λόγο; Μπορεί να δίνει βήμα ακόμη και σε όσους εχθρεύονται θεμελιώδεις αξίες της; Μήπως θα πρέπει να χτυπά το κακό ήδη εν τη γενέσει του, προτού μετουσιωθεί ο λόγος σε πράξεις; Τα ερωτήματα είναι κρίσιμα και οι σχετικές σταθμίσεις διόλου εύκολες, ιδίως στη σύγχρονη εποχή όπου η ελευθερία της έκφρασης συχνά δεν υπηρετεί ευγενείς σκοπούς.

Κατά τη γνώμη μου¹⁷, η δημοκρατία προφανώς και αμύνεται έναντι των εχθρών της, με διάφορα μέσα και σε διάφορα επίπεδα – όπως αποδείχθηκε περίτρανα και με την ποινική καταδίκη της ΧΑ. Αλλά συγχρόνως, στην προσπάθειά της αυτή, δεν αυτοκαταλύεται, ακόμη και όταν συγκρούεται με τους πιο μισητούς εχθρούς της: δεν απεμπολεί, ακόμη και τότε, εκείνα τα βασικά συστατικά της που την καθιστούν ευρύχωρο και ανεκτικό πολίτευμα. Και η ελευθερία του λόγου αποτελεί έναν τέτοιο βασικό πυλώνα, αφού συνιστά ουσιώδη όρο για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας κάθε ατόμου

Ο Ρόναλντ Ντούρκιν από τον Αλέκο Παπαδάτο.

– έχει, όπως ήδη αναφέρθηκε, *εγγενή αξία*. Στο πλαίσιο αυτό, η αμυνόμενη φιλελεύθερη δημοκρατία αναμετρείται με τις εξτρεμιστικές ιδέες κατ' αρχήν στο πεδίο της δημόσιας, πολιτικής αντιπαράθεσης (άλλο ζήτημα βεβαίως οι *πράξεις*, οι οποίες και θα πρέπει να διώκονται άνευ ετέρου). Αν μετατραπεί σε ένα καθεστώς περιορισμένης ελευθερίας έκφρασης, τότε κινδυνεύει να αυτοαναιρεθεί.

Ούτε λόγος βεβαίως: ακραίες ρητορικές είναι διάχυτες πλέον στις κοινωνίες μας και απαιτούν εγρήγορση. Οι πάσης φύσεως κήρυκες του μίσους και της μισαλλοδοξίας θα πρέπει να συναντούν τη θαρρετή αντίδρασή μας στον δημόσιο διάλογο και την αποδοκιμασία μας στην κάλη¹⁸. Από εκεί και πέρα, όμως, όπως διαφαίνεται και από τις σελίδες του βιβλίου του Στ. Τσακυράκη, σε μία φιλελεύθερη πολιτεία πρέπει να μπορούμε να χαράσσουμε τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα αφενός στο λόγο που συνιστά ευθεία προτροπή για άσκηση βίας εις βάρος συγκεκριμένων προσώπων ή ομάδων προσώπων (λ.χ. μεταναστών) και είναι ποινικώς κολάσιμος, αφετέρου στο λόγο που, ακόμη και αν είναι εξοργιστικός ή ηθικά καταδικαστέος, καλύπτεται κατ' αρχήν από την ελευθερία της έκφρασης. Η άσκηση αυτή, βεβαίως, δεν είναι πάντοτε εύκολη υπόθεση¹⁹.

Υπενθυμίζω εδώ ότι υπάρχουν ασφαλώς και άλλες έννομες τάξεις –πέραν της αμερικανικής– που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα και έχουν χαράξει επιτυχώς σχετικά όρια. Επί δεκαετίες, λ.χ., το πασιφιστικό κίνημα στη Δυτική Γερμανία χρησιμοποιούσε το σύνθημα «*οι στρατιώτες είναι δολοφόνοι*». Το ζήτημα ήχθη ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου της χώρας (*Bundesverfassungsgericht*), το οποίο δικαίωσε τη σκληρή ρητορική των πασιφιστών με το ακόλουθο κυρίως σκεπτικό²⁰: Η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης καταλαμβάνει όχι μόνον το περιεχόμενο μιας δημόσιας τοποθέτησης, αλλά και τη μορφή της: το γεγονός ότι μία θέση διατυπώνεται κατά τρόπο πολεμικό ή προσβλητικό δεν σημαίνει ότι παύει να καταλαμβάνεται από το συνταγματικό δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης. Οι πασιφιστές δε, με τη φράση τους «*οι στρατιώτες είναι δολοφόνοι*», δεν ισχυρίστηκαν σε σχέση με συγκεκριμένους στρατιώτες ότι αυτοί (οι συγκεκριμένοι) διέπραξαν φόνους κατά το παρελθόν, αλλ' αντιθέτως διετύπωσαν μία αξιολογική κρίση (και όχι γεγονοτικό ισχυρισμό) εν γένει για τους στρατιώτες και το επάγγελμα του στρατιώτη, το οποίο, υπό συνθήκες πολέμου, οδηγεί στη θανάτωση άλλων ανθρώπων. Η απόφαση αυτή προκάλεσε αρχικά έντονες αντιδράσεις

στην κοινωνία, στον πολιτικό και νομικό κόσμο της Γερμανίας, πλέον όμως αναγνωρίζεται ως απόφαση-σταθμός. Το ίδιο έχει συμβεί και με σειρά αντίστοιχων σημαντικών αποφάσεων του αμερικανικού Ανώτατου Δικαστηρίου.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Το βιβλίο *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ* του Στ. Τσακυράκη είναι ένα βιβλίο-ορόσημο, όχι μόνο για την ελληνική θεωρία του συνταγματικού δικαίου αλλά και γενικότερα για την ελληνική νομική επιστήμη. Είναι όμως συγχρόνως και ένα βιβλίο που υπερβαίνει τα όρια της κλασικής νομικής μονογραφίας, καθώς μπορεί να απευθυνθεί στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό: είναι, δηλαδή, κατανοητό και ελκυστικό για τον μέσο αναγνώστη, ακόμη και αν αυτός δεν διαθέτει νομικές γνώσεις.

Η πρόσφατη επανέκδοση του βιβλίου ευτύχησε να συνοδευτεί αφενός μεν από έναν πρόλογο του έμπειρου δημοσιογράφου Πάσχου Μανδραβέλη, ο οποίος σκιαγραφεί με ενάργεια τις κύριες προκλήσεις που τίθενται σε σχέση με την ελευθερία του λόγου και ιδίως την ελευθεροτυπία, μεταξύ άλλων και στην Ελλάδα: αφετέρου δε από ένα εκτενές και ιδιαίτερα χρήσιμο επίμετρο της Ιωάννας Τουρκοχωρήτη, επίκ. καθηγήτριας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο της Ιρλανδίας. Στο επίμετρο αυτό, η Ι. Τουρκοχωρήτη επικαιροποιεί τη νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου έως τις ημέρες μας, πιάνοντας το νήμα από εκεί που το είχε αφήσει ο Στ. Τσακυράκης το 1997, εμπλουτίζοντας όμως συγχρόνως και την παλέτα των σχολιαζόμενων θεματικών με πιο μοντέρνες, πέρα από τις παραδοσιακές που είχαν επί δεκαετίες απασχολήσει το Ανώτατο Δικαστήριο²¹. Η Ι. Τουρκοχωρήτη διαπιστώνει ότι η νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου συνεχίζει τη φιλελεύθερη πορεία της, διευρύνοντας ολοένα και περισσότερο την ελευθερία του λόγου: έτσι, ακόμη και «*[α]πόψεις που σοκάρουν –ή και παραβιάζουν την εναίσθητη συναισθηματική κατάσταση όσων εκτίθενται σε αυτές απροειδοποίητα– προστατεύονται*». Εγγύηση υψηλής ποιότητας για το εγχείρημα της επανέκδοσης αποτελούν, ασφαλώς, οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, που μας παραδίδουν ένα ακόμη βιβλίο-κόσμημα, εξ' εποψέως τόσο περιεχομένου όσο και αισθητικής.

Και κάτι τελευταίο, μα εξίσου σημαντικό, που καλό είναι να γνω-

ρίζουν όσοι συναντηθούν με το παρουσιαζόμενο εδώ βιβλίο: Ο Στ. Τσακουράκης τιμά την ελευθερία του λόγου *μέσα από το ίδιο το βιβλίο του*, την ασκεί δηλαδή θαρρετά εντός του βιβλίου. Εξάλλου, η ολόθερμη υπεράσπιση της ελευθερίας του λόγου δεν αποτέλεσε για εκείνον απλώς μία επιστημονική θέση, αλλά στάση ζωής²², για την οποία ήταν ανά πάσα στιγμή έτοιμος να πληρώσει και το αναπόφευκτο τίμημα – και δεν αναφέρομαι εδώ μόνον στη θλιβερή εκείνη μήνυση που είχε υποβάλει εις βάρος του η πρώην πρόεδρος του Αρείου Πάγου. Είχε βαθιά βιωματική σχέση με την ελευθερία του λόγου. Την αντιλαμβανόταν δε, και ορθώς, ως θεμελιώδες στοιχείο της ανθρώπινης προσωπικότητας και, συνάμα, συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος. Υιοθετώντας την αμερικανική οπτική, θεωρούσε και εκείνος την ελευθερία του λόγου *αξία υπέρτατη*, όχι μόνον *μέσον* αλλά και *αυτοσκοπό*. Έλεγε ο ίδιος χαρακτηριστικά:

Κατά καιρούς πολλοί εκφράζουν την αποδοκιμασία τους για την έμφραση που δίνω στην ελευθερία

του λόγου. Η συνήθης ένσταση λέει ότι όλα τα δικαιώματα είναι σημαντικά. Όχι, απαντώ. Το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου είναι θεμελιώδες, επειδή είναι το μόνο δικαίωμα που άπτεται της δημοκρατίας. Χωρίς ελευθερία του λόγου δεν υπάρχει δημοκρατία και, επίσης, χωρίς ελευθερία του λόγου δεν υπάρχει ατομική ολοκλήρωση. Αυτός ο διπλός χαρακτήρας είναι που κάνει ξεχωριστή την ελευθερία του λόγου²³.

Ακόμη και αν κάποιος διαφωνεί με επιμέρους θέσεις του Στ. Τσακουράκη, θα συμφωνήσει, νομίζω, στη διαπίστωση ότι του οφείλουμε πολλά για την πολύτιμη παρακαταθήκη που άφησε υπέρ της ελευθερίας του λόγου τόσο μέσα από το επανекδοθέν βιβλίο του, όσο και μέσα από το προσωπικό του παράδειγμα και τη στάση ζωής του, που στηριζόταν στο θεμελιακό πρόταγμα «*εν αρχή ην ο ελεύθερος λόγος*». ■

1. Βλ. Σταύρου Τσακουράκη, Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ, σ. 21 επ., ιδίως σ. 23-24. Βλ. επίσης R.

Dworkin, “The Coming Battles over Free Speech”, *The New York Review of Books* της 11ης/6/1992 (<https://www.nybooks.com/articles/1992/06/11/the-coming-battles-over-free-speech/>), όπου, μεταξύ άλλων, τονίζεται: “The *Sullivan rule* has made the American press much less cautious in criticizing public officials than journalists tend to be in Britain, for example, where public figures commonly sue newspapers and often win large verdicts against them”.

2. Βλ. Στ. Τσακουράκη, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, ιδίως σ. 27: «Δεν κρύβω πως συγκαταλέγομαι μεταξύ εκείνων που πιστεύουν στην ιδιαίτερη αξία του λόγου και υποστηρίζουν την ευρύτατη προστασία του. Η άποψη αυτή διαφαίνεται όχι μόνον όταν διατυπώνονται σαφείς θέσεις σε αμφισβητούμενα ζητήματα αλλά και κατά την έκθεση και ανάλυση του ίδιου του συστήματος. Ο συνδυασμός έκθεσης και ανάλυσης οδηγεί αναπόφευκτα στην προβολή των θέσεων που φαίνονται πιο πειστικές. Η προτίμησή μου για απόψεις, δικαστές και σχολιαστές είναι φανερή. Καταβλήθηκε πάντως προσπάθεια η προβολή αυτή να γίνει με τρόπο διακριτικό, χωρίς να εκφράζονται κατηγορηματικές γενικεύσεις

και, το κυριότερο, χωρίς να παραμερίζονται ποτέ οι αντίθετες γνώμες».

3. Βλ. Στ. Τσακουράκη, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, ιδίως σ. 376-377.

4. Κατά τη διάσημη ρήση του δικαστή Θέργκουντ Μάρσαλ στην απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου, *Police Dept. of Chicago v. Mosley* (1972): “...above all else, the First Amendment means that government has no power to restrict expression because of its message, its ideas, its subject matter, or its content”.

5. σ. 371 επ.

6. Παρεμπιπτόντως, ως σημειωθεί εδώ ότι, όπως φαίνεται, λίγοι είναι, εν γένει, οι νομικοί που διαθέτουν την ικανότητα και τη θεωρητική σκευή ώστε να μπορούν πρωτίστως να ορίσουν το *περιεχόμενο* ενός ατομικού δικαιώματος ή μιας ελευθερίας, χωρίς να καταφεύγουν συνεχώς σε σταθμίσεις ή στο εύπλαστο και συχνά όχι τόσο πειστικό εργαλείο της αρχής της αναλογικότητας. Σε σχέση, ειδικά, με την πανδημία και την εικαζόμενη (διαρκή) σύγκρουση μεταξύ ελευθερίας και δημόσιας υγείας, λόγω των επιβληθέντων περιοριστικών μέτρων, προς αυτή την κατεύθυνση κινούνται οι συμβολές

Μισέλ Ουελμπέκ

Εκμηδένιση

Μυθιστόρημα

Μετάφραση: Γιώργος Καράμπελας

Πρωτοφανείς τρομοκρατικές επιθέσεις, αρχικά ηλεκτρονικές και σταδιακά ολοένα πιο υλικές, με στόχους φαινομενικά ασύνδετους μεταξύ τους, συγκλονίζουν την παγκόσμια οικονομία. Στο μεταξύ, η γαλλική πολιτική σκηνή αναδιατάσσεται με πρωτοβουλία των πρωτοπόρων «μεταδημοκρατών» αρχόντων της, η Γαλλία ζει μια νέα βιομηχανική επανάσταση, φιλοδοξώντας να επιστρέψει στις βασικές αρχές της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Στο διεθνές οικονομικό χάος και στον εσωτερικό πολιτικό αναβρασμό, άμεσα εμπλεκόμενος βρίσκεται ο πρωταγωνιστής του βιβλίου, ο Πωλ, ο οποίος αποφασίζει να αναθεωρήσει τις προσωπικές και οικογενειακές του σχέσεις πριν να είναι πολύ αργά – για τον ίδιο, για τα αγαπημένα του πρόσωπα, για τον πλανήτη.

Αστυνομικό θρίλερ, πολιτικό δράμα, οικογενειακή σάγκα, ερωτική και υπαρξιακή περιπλάνηση: τα πολλαπλά επίπεδα της *Εκμηδένισης* αλληλοκαλύπτονται αδιάκοπα με ορίζοντα όλων τους τη φθορά και τον επικείμενο αφανισμό – κατά παραδόξως κλιμακούμενη σειρά σπουδαιότητας: του παγκόσμιου συστήματος, μιας ανεπτυγμένης χώρας μεσαίου μεγέθους, μιας αντιπροσωπευτικής οικογένειας αυτής της χώρας, και τελικά ενός και μόνο ατόμου.

Η *Εκμηδένιση* είναι ταυτόχρονα έργο ωριμότητας, ανατομία μιας απειλητικής κοινωνικής πραγματικότητας, της σύγχρονης και ίσως της μελλούμενης, παθιασμένο μανιφέστο ενός βαθύτατου υλιστικού ανθρωπισμού και, προπάντων, μια συναρπαστική μυθοπλασία.

Εκδόσεις Εστίας

των Ν. Stavropoulos, “What do the corona freedom fighters want”, <https://sites.google.com/view/freedom-and-covid-19/home>, και Γ. Νικολού, «Δικαιώματα ή δημόσια υγεία: το ψευδές δίλημμα της πανδημίας», *Εφαρμογές ΔΔ* 1/2021, σ. 14 επ., οι οποίοι,στηριζόμενοι κατά βάσιν στη διδασκαλία των R. Dworkin και Στ. Τσακυράκη, προτάσσουν ακριβώς την ανάγκη για μια ορθή νοηματοδότηση-σύλληψη του κανονιστικού περιεχομένου της έννοιας της ελευθερίας (ιδίως κινήσεως), χωρίς αναγωγή στην αρχή της αναλογικότητας, το εύπλαστο περιεχόμενό της και την ασαφή μεθοδολογία που τη συνοδεύει.

7. Βλ. και R. Dworkin, ό.π.· επίσης ενδεικτικά Α. Καραμπατζό, «Η καταστέωση της ελευθερίας του λόγου», εφημ. *Καθημερινή* της 11ης/6/2017.

8. Βλ. και Στ. Τσακυράκη, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, ιδίως σ. 57, καθώς και R. Dworkin, ό.π.

9. Βλ. και Στ. Τσακυράκη, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, σ. 373: «Η καταπίεση του λόγου σκεπάζει, δεν λύνει προβλήματα· δημιουργεί πικρίες, μίσση και απειλεί την κοινωνική συνοχή. Ο λόγος δρα εκτονωτικά, μετριάζει την αίσθηση αποκλεισμού κάποιων ομάδων, είναι βασικός μηχανισμός για τη διατήρηση μιας ισορροπίας μεταξύ σταθερότητας και αλλαγής...».

10. Βλ. R. Dworkin, ό.π. (*responsible moral agent*). Βλ. επίσης Στ. Τσακυράκη, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, σ. 372: «Ως σκοπός η ελευθερία του λόγου είναι συνδεδεμένη με την τελείωση του ανθρώπου, με την ανάπτυξη των ικανοτήτων και των δυνατοτήτων του. Αν ο άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος να σκέπτεται όπως θέλει και να ανταλλάσσει τις σκέψεις και τις ιδέες του με άλλους, δεν μπορεί να φθάσει στην ολοκλήρωσή του, να πραγματώσει τους σκοπούς της ύπαρξής του. Η καταπίεση της έκφρασης ιδεών και απόψεων, είτε ως πατερναλισμός είτε ως ωμός αυταρχισμός, τον θίγει ως αυτόνομη ύπαρξη, ικανή να διαμορφώνει τον χαρακτήρα, την προοπτική και την ιστορία του».

11. Βλ. εγγύτερα Στ. Τσακυράκη, *Δικαιοσύνη: Η ουσία της πολιτικής* (εκδ. Μεταίχμιο, 2019), σ. 304: «...το όριο που θέτω είναι αν ο λόγος επιφέρει άμεση βλάβη. [...] Λέω σε έναν τυφλό στην ταράτσα: “έλα, έλα, έλα”. Άμα πέσει κάτω, δεν έχεις ελευθερία του λόγου. Ο λόγος στην περίπτωση αυτή είναι το μέσο δολοφονίας, είναι το μαχαίρι σου. Το ίδιο συμβαίνει στην ψευδορκία. Το ίδιο στην απάτη. Σε όλα αυτά, ο λόγος μεταφράζεται αμέσως σε βλάβη. Χωρίς να

υπάρχει δυνατότητα διαλόγου. Άρα, δεν έχεις ελευθερία γι’ αυτό το πράγμα. Δεν έχεις ελευθερία να βλάπτεις κάποιον. Αυτή την ελευθερία δεν την έχεις. Και γι’ αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν πρέπει να θεωρείς ότι έχεις ελευθερία στα πάντα, και μετά να αρχίζεις να τα περιορίζεις. Δεν έχω ελευθερία να σε πετάξω απ’ το παράθυρο, ρε παιδί μου, για να πάρω φωτογραφία. Από πού να την έχω;» (η αμεσότητα εδώ του προφορικού λόγου οφείλεται στο γεγονός ότι το απόσπασμα προέρχεται από συνέντευξη που είχε δώσει ο Στ. Τσακυράκης στον Γ. Καμίνη με συντονιστή τον Η. Κανέλλη για το *Books’ Journal*, τ. 86 / Ιούλιος 2018 – βλ. και εδώ: https://booksjournal.gr/index.php?option=com_k2&view=item&id=2770: tsakyrakis-h-eleftheria-tou-logou-ypertato-dikai-oma&Itemid=357).

12. Βλ. κυρίως *New York Times v. Sullivan* (1964) και *Hustler Magazine v. Falwell* (1988).

13. Έτσι και Στ. Τσακυράκης, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, σ. 191: «Η συκοφαντική δυσφήμιση, δηλαδή ο ψευδής ισχυρισμός γεγονότων που γίνεται με δόλο, είναι εκτός συνταγματικής προστασίας».

14. Το κρίσιμο εδώ πρακτικά σημείο είναι ότι το βάρος απόδειξης για την ύπαρξη «πραγματικού δόλου» στο πρόσωπο του δημοσιογράφου φέρει ο προσβληθείς δημόσιος αξιωματούχος – πράγμα που δυσκολεύει αρκετά τη νομική θέση του τελευταίου.

15. Βλ. Στ. Τσακυράκη, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, σ. 32: «...μόνον το ενσυνείδητο ψέμα, που είναι το χαρακτηριστικό της συκοφαντικής δυσφήμισης και της παραπλανητικής διαφήμισης, δηλαδή ο λόγος που επιφέρει βλάβη με την εκφορά του, αποτελεί στέρεη βάση για την αιτιολογία περιορισμών στην έκφραση» – βλ. επίσης εγγύτερα σ. 282-283, 290 επ., 309 επ., καθώς και 375-376, όπου στο ίδιο πνεύμα με τα παραπάνω: «...Συχνά το ενσυνείδητο ψεύδος συνιστά τέτοια άμεση βλάβη και αποτελεί μια σταθερή βάση για την αιτιολόγηση περιορισμών στις περιπτώσεις συκοφαντικής δυσφήμισης, προσβολής της ιδιωτικότητας ή παραπλανητικών διαφημίσεων». Βλ. όμως και *Hustler Magazine v. Falwell* (1988), όπου ακόμη και η κατασκευή μιας φανταστικής συνέντευξης δημοσίου προσώπου κρίθηκε κατ’ αρχήν θεμιτή, στον βαθμό ωστόσο που με αυτόν τον τρόπο επιδιωκόταν η κατάδειξη μιας χτυ-

πητής αντίφασης μεταξύ των δημοσίων διακηρύξεων και του ιδιωτικού βίου του εν λόγω προσώπου, κατά τη γνωστή επιταγή “*practise what you preach*” – βλ. σχετ. διεξοδικά Α. Καραμπατζό, «Pressefreiheit und Figuren des Öffentlichen Lebens: Eine Konkretisierung des berechtigten Informationsinteresses der Allgemeinheit aufgrund des Gedankens „Practise what you preach“», εν: *Festschrift für H.-P. Westermann* (2008), σ. 365 επ.

16. Βλ. και πάλι Στ. Τσακυράκη, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, και ιδίως τα σημεία που παραπέμπονται στην προηγούμενη υποσημ. 15. Εντελώς ενδεικτικά εδώ, κατά της πρόσφατης τροποποίησης του άρθρου 191 ΠΚ ο Π. Μανδραβέλης, «Οι επιδημιολόγοι στο εδώλιο», εφημ. *Καθημερινή* της 21ης/11/2021, υπέρ κατ’ αρχήν – με πειστική κατ’ εμέ επιχειρηματολογία – ο Αθ. Αναγνωστόπουλος, «Περί διασποράς ψευδών ειδήσεων» (6/5/2021), <http://anamorfosis.net/blog/?p=14109> και «Περί διασποράς ψευδών ειδήσεων II» (13/10/2021), <http://anamorfosis.net/blog/?p=14122>, όπου, μεταξύ άλλων, ορθώς επισημαίνεται γενικότερα ότι «η ψευδολογία δεν ανήκει στον πυρήνα της ελευθερίας της έκφρασης: δεν απαγορεύεται μεν γενικά (ούτε θα μπορούσε!) το ψεύδεσθαι, υπάρχουν όμως πολλοί θεμιτοί περιορισμοί του, σε διατάξεις όπως η συκοφαντική δυσφήμιση, η απάτη ή η ψευδής καταμήνυση. Με άλλα λόγια, όταν η ψευδολογία θίγει και κάποιο άλλο έννομο αγαθό». Σε κάθε περίπτωση, πάντως, με βάση τις παραπάνω παραδοχές, η τιμώρηση της διασποράς ψευδών ειδήσεων εξ *αμελείας* δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή.

17. Για όσα ακολουθούν εδώ βλ. και Α. Καραμπατζό, «Η ποινικοποίηση ενέχει κινδύνους», εφημ. *Νέα* της 17-18/10/2020.

18. Βλ. και Στ. Τσακυράκη, *Δικαιοσύνη: Η ουσία της πολιτικής* (2019), σ. 218: «Προσωπικά, δεν έχω καμιά αμφιβολία ότι οι μισαλλόδοξες απόψεις, δηλαδή οι απόψεις που εκφράζουν μίσος προς άλλους ανθρώπους εξαιτίας κάποιων χαρακτηριστικών τους (της φυλής, του φύλου, των πεποιθήσεων ή των ερωτικών προτιμήσεων), αποτελούν βαθύτατα λανθασμένες ιδέες. Εφόσον εξ ορισμού αντιστρατεύονται την ίση αξία των ανθρώπων και διακηρύσσουν τον αποκλεισμό κάποιων από την κοινωνική οργά-

νωση, είναι ασυμβίβαστες με την ίδια την έννοια της κοινωνικής συμβίωσης».

19. Βλ. και πάλι Στ. Τσακυράκη, *Δικαιοσύνη: Η ουσία της πολιτικής*, σ. 219: «Σταθερή βάση για την απαγόρευση του μισαλλόδοξου λόγου μπορεί να αναζητηθεί μόνο όταν στοιχειοθετείται άμεσος και επικείμενος κίνδυνος επέλευσης κάποιου κακού. Αυτό συμβαίνει όταν υπάρχει άμεση υποκίνηση σε παράνομες πράξεις ή κατά πρόσωπο λεκτικές επιθέσεις κατά συγκεκριμένων προσώπων. Στις περιπτώσεις αυτές δεν ενδιαφέρει τόσο το περιεχόμενο του μηνύματος όσο μια συμπεριφορά που χρησιμοποιεί τον λόγο ως μέσο για να επιφέρει άμεση βλάβη. Τέτοιες συμπεριφορές, όμως, τιμωρούνται ούτως ή άλλως, ανεξαρτήτως αν ο λόγος (το μέσο) που χρησιμοποιείται είναι μισαλλόδοξος ή όχι». Για τη σχέση λόγου και βίας, και κυρίως για το λόγο που υποκινεί ή προτρέπει ευθέως σε άσκηση βίας, βλ. επίσης, πρόσφατα, Ν. Chatzis, “New Blasphemy and Freedom of Expression”, εν: *Τιμή Στ. Τσακυράκη / Liber Amicorum in Memoriam of St. Tsakyrakis* (2021), σ. 151 επ. (με αναφορές και στη σχετική νομολογία του ΑΔ), όπου μεταξύ άλλων (σ. 155): “Toleration [...] is unwarranted where what is threatened is actual violence. Here the way speech causes violence is a morally relevant consideration for assessing the legitimacy of the exercise of state coercion”.

20. Απόφαση της 10/10/1995 – βλ. σχετ. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1995/10/rs19951010_1bvr147691.html.

21. Για τη συνέχιση (μέχρι το 2006) της σχετικής νομολογίας και συζήτησης στις ΗΠΑ βλ. και τη σημαντική επί της ελευθερίας του λόγου μονογραφία της Α. Φωτιάδου, *Σταθμίζοντας την ελευθερία του λόγου – Δικαστικές τεχνικές και ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα* (εκδ. Σάκουλα, 2006).

22. Βλ. ενδεικτικά εδώ, πρόσφατα, Κ. Papageorgiou, “Offensive Freedom in Art: From Older to Recent Challenges”, εν: *Τιμή Στ. Τσακυράκη / Liber Amicorum in Memoriam of St. Tsakyrakis* (2021), σ. 193.

23. Στ. Τσακυράκης, *Δικαιοσύνη: Η ουσία της πολιτικής*, σ. 301.